

НАТАЛІЯ САЛЬНІКОВА

*кандидат історичних наук, завідувач кафедри гуманітарних дисциплін.**Донецький юридичний інститут МВС України (м. Маріуполь, Україна)**ORCID 0000-0003-4931-0491*

РЕЛІГІЙНИЙ ДОСВІД ОСОБИСТОСТІ У ПРАГМАТИЧНІЙ ФІЛОСОФІЇ В. ДЖЕЙМСА

У статті досліджується проблема релігійності особистості, яка займає важливе місце у філософській системі В. Джеймса. Він розвиває теорію Пірса, згідно з якою людська поведінка визначається сукупністю думок або вірувань, які вона як особистість набуває в процесі життєдіяльності. Джеймс вважав, що в ході взаємодії інстинктів, звичаїв і особистого вибору формується індивід. Підсумовуючи багатоманітність релігійного досвіду, В. Джеймс вирішив, що релігія забезпечує певну користь для морального духу людини, отже навіть наукова критика і скептицизм не мають насаги знищити позицію релігії у культурі. Таким чином, можна вважати, що під релігією Джеймс признає сукупність почуттів і дій окремої особистості. З цього виходить, що релігійне життя людини можна визначити як віру в існування невидимого порядку речей і в те, що наше людське благо полягає в гармонійному пристосуванні до нього людського ества. Саме цю віру і внутрішнє життя в гармонії можна назвати релігійним станом душі. Термін «прагматизм» здобув новий сенс для деяких старих видів мислення, адже Джеймс вважав цей метод шляхом залагодження наукових і філософських суперечок, котрі без даного методу могли би ніколи не скінчитися. Слів зауважити, що прагматизм як напрямок філософської думки не відрізняється надто суворою концептуальною або теоретичною єдністю, але слід додати, що історія філософії, в тому числі і історія прагматизму, налічує безліч прикладів зіткнення темпераментів та людських характерів, що в подальшому впливало на хід людських думок і розвиток дій. Але незважаючи на конфлікт характерів і інтересів, Джеймс все ж таки вважав прагматизм «шляхом примирення у філософії», «методом залагодження суперечок», «ключем до зближення філософії та метафізики», а прагматиста – людиною досвіду і практики, діячем, а не споглядачем, і на відміну від емпірика не тяжіючою до матеріалізму.

Ключові слова: прагматизм, релігійні переконання, релігія, істина, віра

Постановка завдання та аналіз останніх публікацій. Американський філософ Вільям Джеймс надав прагматизму завершеного вигляду філософської доктрини і сприяв її утвердженню. Його роботи характеризуються акцентуванням на очікуваних результатах та наслідках буття та пізнання.

Ключові праці Вільяма Джеймса, видатного прагматика, такі як «Прагматизм», «Воля до віри», «Різноманіття релігійного досвіду», «Залежність віри від волі та інші досліді популярної філософії» значно прояснюють власну авторську позицію. Зарубіжні дослідники, такі як Дебора Блум та Вільям Буш, досліджували різні аспекти вчення Джеймса, а саме – логічні докази буття та життя та вплив Джеймса на різні філософські концепції сучасності. Вітчизняні дослідники розглядають загальні філософські підстави вчення. Разом з тим, праць присвячених дослідженню релігійного досвіду особистості у прагматичній філософії В. Джеймса немає.

Мета цього дослідження – дослідження релігійного досвіду особистості у прагматичній філософії В. Джеймса.

Виклад основного матеріалу. Вільям Джеймс вважається важливою постаттю в історії американської філософії, адже його ідеї прагматизму і вчення про досвід зробили важливий внесок у філософську теорію пізнання.

У 1907 на лекції з філософії Джеймс наголосив на тому, що якщо гіпотеза про існування Бога «працює» у найширшому сенсі цього слова, вона може вважатися «істинною» (Bush, W.T. 1925, с. 86.) Також вчений запропонував власний підхід, який мав назву «прагматичний» або «мілітаристичний». Він позначав, що якщо для нас немає важливої різниці між ідеалізмом і матеріалізмом як світоглядом, тоді і суттєвих відмінностей між собою вони не мають. Якщо, наприклад, психологічні наслідки прийняття віри або навпаки – атеїзму для нас однакові, тоді між вірою і невірою відсутнє розмежування.

Насправді віра і невір'я мають вагому відмінність, яка полягає в тому, що віра в Бога забезпечує людину психологічним комфортом на відміну від атеїзму. Віру можливо розглядати як користь для духовного здоров'я набожного.

Вчений мав радикальний погляд стосовно релігії. Поняття «Бог» він не розглядав як початок світобудови. Джеймс взагалі не вважав певне поняття початком чогось, адже всі аспекти людського життя від трактував скрізь призму досвіду і тільки досвіду. Можна сказати, що філософ переміщує Бога з центру Всесвіту на периферію свідомого життя, тобто такий «Бог» виступає в ролі стабілізатора людського спокою, рівноваги, комфорту, виконуючи при цьому прагматичну функцію.

Проблема релігійності особистості так само займає важливе місце у філософській системі В. Джеймса. Він розвиває теорію Пірса, згідно з якою людська поведінка визначається сукупністю думок або вірувань, які вона як особистість набуває в процесі життєдіяльності. Джеймс вважав, що в ході взаємодії інстинктів, звичаїв і особистого вибору формується індивід. До «індивіду» вчений відносив «все те, що людина вважає своїм», і виділяв чотири форми «Я»:

1. Реальне (матеріальне) Я є рівнем, який включає в себе предмети матеріального світу, з якими людина як особистість мала би змогу себе ідентифікувати.

2. Біологічне Я позначає фізичну істоту на кшталт зовнішніх особливостей і фізіологічних процесів.

3. Соціальне Я розкриває особистість як борця за престиж, дружбу, любов, позитивну оцінку оточуючих та адаптацію в усіх інших аспектах соціального життя.

4. Духовне Я складається з внутрішньої суб'єктивної сутності особистості (Дж. Уильям, 1993, с. 121).

Останню форму В. Джеймс вважає найбільш стійкою частиною «Я», в якій знаходиться джерело наших внутрішніх життєвих сил, зусиль і волі. Вираження духовного «Я» найчастіше можна зустріти в релігії, бо саме віра сприймається як інтимна цінність кожної людини, вона йде у глибини психології і майже не впливає на інші сфери життя.

Підсумовуючи багатоманітність релігійного досвіду, В. Джеймс вирішив, що релігія забезпечує певну користь для морального духу людини, отже навіть наукова критика і скептицизм не мають насаги знищити позицію релігії у культурі. Об'єкт віри є «підсвідомим продовженням нашого свідомого існування», свідоме «Я» являє собою безпосереднє продовження більш масштабного за об'ємом «Я», яке у критичні моменти породжує рятувальний досвід та дає позитивний зміст релігійному переживанню (Татаркевич, 1999, с. 314). Саме це поширене «Я» Джеймс відносив до містичної реальності, називаючи її Богом.

Отже, з одного боку, цінність віри зовсім не залежить від перевірки суджень про істинність релігії, тим паче, така перевірка не застрахована від помилок і не може називатися остаточною; з іншої сторони, вчений стверджував: «Уся сукупність моїх знань переконує мене у тому, що є світ, який становить зміст моєї свідомості і те, що цей і інші світи породжують досвід, мають величезне значення для мого життя» (Джеймс, В., 2000, с. 75).

На думку В. Джеймса, підвищена увага до внутрішньої релігійності може призвести до зневажливого відношення до тих її проявів, котрі обумовлені традицією, соціальними вимогами, звичками та ін. Філософ розглядав цей випадок як існування вульгарного типу віруючого, який дотримується релігійних обрядів власного народу, проте цурається розглядати релігію здобуту з інших рук.

В. Джеймса цікавили суб'єктивні явища, які можна спостерігати на найвищих ступенях релігійного розвитку. Вчений також розглядав таке поняття як «власна релігія», в якій головне місце займають внутрішні переживання особистості. Специфіка релігійного досвіду полягає не в тому, що деякі особливі релігійні механізми людської психіки перебувають у дії, а в оптимізації психічних процесів та внутрішніх явищ життя суб'єкта.

Таким чином, можна вважати, що під релігією Джеймс признає сукупність почуттів і дій окремої особистості. З цього виходить, що релігійне життя людини можна визначити як віру в існування невидимого порядку речей і в те, що наше людське благо полягає в гармонійному пристосуванні до нього людського єства. Саме цю віру і внутрішнє життя в гармонії можна назвати релігійним станом душі.

В. Джеймс наголошував, що «власна релігія» залежить від психологічних особливостей людини, тобто комусь досвід «віри» буде корисний з наукової точки зору, комусь – з релігійної. Філософ міркував з приводу цього питання і

вважав, що якщо людина захоче відвернутися від Бога і майбутнього життя, ніхто не зможе перешкодити їй в цьому, ніхто не зможе довести протилежну думку. Проте, якщо людина має намір бути з Богом та вірити, спроба переконати її відмовитися від цього не буде мати успіху. Якщо в Бога вигідно вірити, Бог буде існувати. Джеймсівська «воля до віри» полягає в праві і волі людини вірити (Джеймс, У., 1997, с. 156).

Філософ розглядав феномени релігійного досвіду швидше в різноманітті, ніж в системі. Істотним для його концепції є запозичене у Френсіса Ньюмана розрізнення двох релігійних типів: «народжені один раз» та «народжені двічі». Перший тип сам Френсіс описує як тих, хто бачить Бога не як суддю людського життя, а як дух, даруючий світу гармонію та спокій. Ця категорія віруючих робить висновки про Бога, виходячи з могутньої гармонії природи, а не з грішного людського світу. Таку віру можна назвати дитячою, адже вона показує Бога не зовсім з вірної точки зору. «Народжені двічі» - це всі ті, хто вірить не по-дитячому, тобто переважна більшість людей. Основу їх світовідчуття становить душевний біль, бо вони бачать усе зло цього світу, помилки та гріхи свої та інших, аналізують вчинки та намагаються контролювати свої дії, аби не зазнати Божого гніву, замислюються про Страшний Суд. Найвірніший шлях до того чарівного щастя, яке віддають «двічі народжені», лежить, як показують історичні факти, через глибокий песимізм. Даний тип релігійної особистості включає в себе представників буддизму, християнства, ісламу. За своєю сутністю це релігія звільнення, де є два життя: в природі і в душі, і треба померти для першого, аби стати причетними до другого (Blum, Deborah. 2006. с. 114).

Психологічна основа «двічі народженої» душі, ймовірно, полягає в розрізненості вродженого характеру людини, в неповній єдності її морального та інтелектуального складу. Таким чином, представлені типи релігійних особистостей глибоко антагоністичні, їх відрізняє тяжіння переважно до оптимістичного або песимістичного споглядання світу, Бога і самих себе.

Особливе значення В. Джеймс приділяє меланхолії, яка знаходиться в основі релігійних переживань особистості. Він наводить яскравий приклад з життя Л.М. Толстого, який належав до релігійного типу «двічі народжених» людей. На думку письменника, люди знаходять чотири виходи з цього стану. Перший вихід є вихід невідання. Він полягає в тому, щоб не знати, не розуміти того, що життя є зло і нісенітниця. Другий вихід - це вихід епікурейства. Він полягає в тому, щоб, знаючи безнадійність життя, користуватися тими благами, які існують (Blum, Deborah. 2006. с. 116). Третій вихід є вихід сили і енергії. Він полягає в тому, щоб зрозумівши, що життя є зло і безглуздя, знищити його. Четвертий вихід є вихід слабкості. Він полягає в тому, щоб, розуміючи зло і безглуздість життя, продовжувати тягнути його, знаючи наперед, що нічого з нього вийти не може. Таким чином, для Толстого єдиним виходом було самогубство.

В. Джеймс описував «двічі народжених» як явище розчарування. Він наголошував на тому, що це люди, котрі після першого відчуття духовного дискомфорту вже ніколи не повернуться до колишнього існування. Наприклад, меланхолія, яка охопила Толстого, була викликана конфліктом його внутрішніх відчуттів з зовнішньою діяльністю, привела душу письменника у новий стан – протилежний від стану його минулого життя. Душевний перелом того періоду змусив чоловіка обрати власний шлях за покликанням серця та вийти з життєвої омани (Blum, Deborah. 2006. с. 116). На цьому прикладі ми можемо простежити, що таке явище дійсно є квитком в один кінець.

Таємно і несвідомо психіка готується до будь-яких змін здалеку. Джеймс показує такий процес на прикладі релігії. На початку релігійних практик людина займається самопримусом, звикає до нового образу життя, вчиться вірити та молитися, а з досвідом на зміну самопримусу приходять «майстерність» духовного життя, тобто вміння насолоджуватися вірою, молитвою та виконанням добрих справ. Навіть воцерковлені віруючі на початку своєї набожності переживали «безвольне звернення», а з досвідом їм розкривалася справжня природа релігійності через психологічні аспекти жертвоприношення та сповіді.

Феномен особистості Джеймс розглядав скрізь призму певних особливостей внутрішнього існування, серед яких виділив: відчуття більш повного життя, аніж звичайне існування фізичних істот; почуття зв'язку між Богом і життям; відчуття свободи.

Таким чином філософ вивчав та аналізував душевні стани людини – аскетизм, милосердя, чистоту душі. Центральне місце в його типології займала особистість з містичною спрямованістю, адже вважалось, що містик проникає у ядро душі і відчуває те, що приховано від тверезого розуму. Щодо знаків, притаманних містичному досвіду, філософ виділив наступні:

- 1) невисловленість – відсутність можливості передати зміст звичайними словами;
- 2) інтуїтивність – сприйняття світу завдяки володінню вищими знаннями;
- 3) короткочасність – від півгодини до години;
- 4) бездіяльність волі – перебування у пасивному стані (Дж. Уильям. 1993, с. 89). Завдяки своїм дослідженням, Джеймс зробив науковий крок від звичайного розуміння «Я» як суб'єкта до системного трактування окремої особистості та аналізу цього складного утворення.

Філософа цікавив особистісний тип релігійності, саме тому він вивів за рамки всі теологічні і церковні проблеми. Існує два основних типи релігійності, запропонованих Джеймсом: м'який та жорсткий. Перший пояснюється як звичка керуватися принципами та ідеалами, тому він притаманний людям раціонального складу розуму, другий пропонує відкинути релігійну гординю, розподіл людей на віри, фанатизм, внаслідок цього підходить емпірикам і плюралістам (Фокеев, Ф. В. 2003. с.131).

Даною теорією філософ намагався знайти істину та здобути компроміс між людьми різних релігійних типів. Розробивши з цією метою прагматизм, якій здатний залишатися релігійним, подібно раціоналізму, і в той же час зберігати близькість з фактами, вчений зробив важливий науковий внесок у розвиток філософського знання.

Джейм називає себе радикальним емпіристом, адже вихідною думкою для нього є ідея життєвого досвіду. Дане поняття вбирає в себе розуміння актуального людського життя: психіки, поняття відносин та взаємодії людей, ідей та вірувань.

В кінцевому рахунку реальність починає уподібнюватися досвіду. Будь-які надемпіричні методи отримання знань філософ відкидає, а саме з цієї причини і ототожнює себе з «радикальним емпіриком». Радикалізм цей годі було розуміти в сенсі редукції досвіду до чуттєвих даних. Навпаки, для більшості прагматистів (Джеймса, Шиллера, Дьюї) характерно «інклюзивне» розширене тлумачення досвіду. Найкраще це висловив Дьюї: «Досвід включає сни, душевні потрясіння, хвороби, смерть, працю, війну, брехню і оману; він включає трансцендентальну систему так само, як і емпіричну, а магію і забобони розглядає з точки зору науки» (Фокеев, Ф. В. 2003. с. 134).

Підсумовуючи вищесказане, можна охарактеризувати досвід як інструмент, який охоплює все те, що може бути фактом свідомості. Реальності, яка б не була залежна від досвіду, для прагматистів не існує. Радикалізм дає можливість Джеймсу подолати картезіанську дихотомію об'єктивного і суб'єктивного.

Саме завдяки працям В. Джеймса прагматизм набув популярності у США, але не на довгий термін: у 1940 році неопозитивізм витіснив цей напрямок. В університетському середовищі закріпилася думка, що прагматизм є «м'якою» і несистемною філософією, без ядра та методології. Спроби вчених І. Едмана та Х. Каллена реанімувати прагматизм лише зіграли на руку критикам В. Джеймса, бо це призвело в кінцевому рахунку до дискретизації ідей та підриву авторитету прагматизму у науковому світі. Проте 60-70-ті роки стали животворними для ідеї прагматизму, адже на тлі «кризи» античної філософії позначилося відродження інтересу до цього напрямку. Стали перевидаватися класики, з'явився журнал «Праці суспільства Чарлза Пірса», котрий сприяв «реабілітації» прагматизму. Продовжувачем роду діяльності В. Джеймса визнається Р. Рорті, завдяки його критиці репрезентаціонізму і реакцією на неї з боку «помірних» прагматистів. Автор книги «Оновлення філософії» Хіларі Патнем відкидає версію «прагматизму без методу», наполягаючи на незвідності істини до угоди, об'єктивності - до «солідарності». На думку Хіларі, такий релятивізм неминуче веде до соліпсизму, але якщо традиційний метафізичний соліпсизм все зводив до індивідуального «Я», то нинішні культур-релятивісти оперують категорією «Ми». Це суперечить установці прагматизму - готовності критично переглядати загальноприйняті ідеї і вірування, «узаконені» теорії і доктрини. Більше 20 років

тривала полеміка між Рорті і Патнем, та мала значний резонанс і показала, що до початку ХХІ ст. американський прагматизм (перш за все в особі Джеймса) не втратив своєї привабливості для професійних філософів - як в США, так і за їх межами.

Висновки. Термін «прагматизм» здобув новий сенс для деяких старих видів мислення, адже Джеймс вважав цей метод шляхом залагодження наукових і філософських суперечок, котрі без даного методу могли би ніколи не скінчитися. Слів зауважити, що прагматизм як напрямок філософської думки не відрізняється надто суворю концептуальною або теоретичною єдністю, але слід додати, що історія філософії, в тому числі і історія прагматизму, налічує безліч прикладів зіткнення темпераментів та людських характерів, що в подальшому впливало на хід людських думок і розвиток дій. Але незважаючи на конфлікт характерів і інтересів, Джеймс все ж таки вважав прагматизм «шляхом примирення у філософії», «методом залагодження суперечок», «ключем до зближення філософії та метафізики», а прагматиста – людиною досвіду і практики, діячем, а не споглядачем, і на відміну від емпірика не тяжіючою до матеріалізму.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Blum, Deborah. *Ghost Hunters: William James and the Search for Scientific Proof of Life After Death* (2006). Penguin Press, 215 s.
- Bush, W.T. William James and Pan-Psychism. *Columbia Studies in the History of Ideas*. Vol. 2, 1925. S. 15-104
- Джеймс, В. Прагматизм. К.: Альтернатива, 2000. 144 с.
- Джеймс, У. Воля к вере. М.: Республика, 1997. 274 с.
- Джеймс, Уильям. Многообразие религиозного опыта. М.: Наука, 1993. 432 с.
- Джемс, У. Зависимость веры от воли и другие опыты популярной философии: Пер. с англ. СПб.: В.М.Пирожков, 1904. 167 с.
- Татаркевич, В. История философии: Т.3. Львів: Свічадо, 1999. 568с.
- Фокеев, Ф. В. Плюралистическая гипотеза в прагматизме У. Джеймса. *История философии*. № 10. 2003. С.121-139.

НАТАЛИЯ САЛЬНИКОВА

*кандидат исторических наук, заведующая кафедры гуманитарных дисциплин,
Донецкий юридический институт МВД Украины (г. Мариуполь, Украина)
ORCID 0000-0003-4931-0491*

РЕЛИГИОЗНЫЙ ОПЫТ ЛИЧНОСТИ В ПРАГМАТИЧЕСКОЙ ФИЛОСОФИИ В. ДЖЕЙМСА

В статье исследуется проблема религиозности личности, которая занимает важное место в философской системе В. Джеймса. Он развивает теорию Пирса, согласно которой человеческое поведение определяется совокупностью мыслей или верований, которые он как личность приобретает в процессе жизнедеятельности. Джеймс считал, что в ходе взаимодействия инстинктов, обычаев и личного выбора формируется индивид. Подытоживая

многообразие религиозного опыта, В. Джеймс решил, что религия обеспечивает определенную пользу для морального духа человека, следовательно даже научная критика и скептицизм не имеют сил уничтожить позицию религии в культуре. Таким образом, можно считать, что под религией Джеймс признает совокупность чувств и действий отдельной личности. Из этого следует, что религиозную жизнь человека можно определить как веру в существование невидимого порядка вещей и в то, что наше человеческое благо заключается в гармоничном приспособлении к нему человеческого естества. Именно эту веру и внутреннюю жизнь в гармонии можно назвать религиозным состоянием души. Термин «прагматизм» получил новый смысл для некоторых старых способов мышления, ведь Джеймс считал этот метод путем урегулирования научных и философских споров, которые без данного метода могли бы никогда не кончиться. Следует заметить, что прагматизм как направление философской мысли не отличается слишком суровым концептуальным или теоретическим единством, но следует добавить, что история философии, в том числе и история прагматизма, насчитывает множество примеров столкновения темпераментов и человеческих характеров, что в дальнейшем повлияло на ход человеческих мыслей и развитие действий. Но, несмотря на конфликт характеров и интересов, Джеймс все же считал прагматизм «путем примирения в философии», «методом улаживания споров», «ключом к сближению философии и метафизики», а прагматистов - человеком опыта и практики, деятелем, а не наблюдателем, и в отличие от эмпирика, не тяготеющим к материализму.

Ключевые слова: прагматизм; религиозные убеждения; религия; истина; вера

NATALIA SALNIKOVA

*PhD in History, Head of the Humanities Department,
Donetsk Law Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine
(Mariupol, Ukraine)
ORCID 0000-0003-4931-0491*

RELIGIOUS EXPERIENCE OF PERSONALITY IN THE PRAGMATIC PHILOSOPHY OF W. JAMES

Setting a task and analyzing recent publications. The American philosopher William James gave pragmatism a complete form of philosophical doctrine and contributed to its assertion. His work is characterized by an emphasis on the expected results and consequences of being and knowing. **Presenting main material.** The article examines the problem of personality religiosity, which occupies an important place in the philosophical system of James. He develops Pierce's theory that human behavior is determined by the set of thoughts or beliefs that he or she acquires as a person in the process of life. James believed that an individual formed during the interplay of instincts, customs, and personal choices. Summarizing the diversity of religious experience, W. James decided that religion provides a certain benefit to the moral spirit of man, so that even scientific criticism and skepticism do not necessarily destroy the position of religion in culture. Thus, we can assume that under the religion of James recognizes the totality of feelings and actions of the individual. From this it follows that the religious life of man can be defined as a belief in the existence of an invisible order of things and that our human benefit lies in the harmonious adaptation to it of human being. It is this faith and inner life in harmony that can be called a religious state of mind. James considered the phenomenon of personality throughout the prism of certain peculiarities of inner existence, among which he distinguished: the feeling of a fuller life than the ordinary existence of physical beings; a

sense of connection between God and life; a sense of freedom. Thus the philosopher studied and analyzed the mental states of man - asceticism, charity, purity of the soul. Central to his typology was a person with a mystical orientation, because it was believed that the mystic penetrates the core of the soul and feels that hidden from a sober mind. Through his research, James has taken a scientific step from the ordinary understanding of «I» as a subject to the systematic interpretation of the individual and the analysis of this complex formation. The philosopher was interested in the personal type of religiosity, which is why he removed all theological and ecclesiastical problems. There are two main types of religiosity suggested by James: soft and hard. The first is explained as a habit of being guided by principles and ideals, so it is inherent in people of rational mind, the second proposes to reject religious pride, the division of people into faiths, fanaticism, and therefore suits empiricists and pluralists. With this theory, the philosopher tried to find the truth and find a compromise between people of different religious types. Developing for this purpose pragmatism is able to remain religious, like rationalism, and at the same time maintain closeness with the facts, the scientist has made an important scientific contribution to the development of philosophical knowledge. Summarizing the above, we can characterize experience as a tool that covers everything that may be a fact of consciousness. There is no reality that depends on experience, for pragmatists. Radicalism enables James to overcome the Cartesian dichotomy of objective and subjective. **Conclusions.** The term «pragmatism» made new sense for some of the old kinds of thinking, because James considered this method as a way of settling scientific and philosophical disputes that, without this method, could never end. It should be noted that pragmatism as a direction of philosophical thought does not differ too strictly conceptual or theoretical unity, but it should be added that the history of philosophy, including the history of pragmatism, contains many examples of clashes of temperaments and human characters with human influences, and action. But despite the conflict of character and interest, James still considered pragmatism «through reconciliation in philosophy», «the method of settling disputes», «the key to bringing philosophy and metaphysics close», and the pragmatist as a person of experience and practice, not as a spectator, and unlike the empiricist, not gravitating toward materialism.

Keywords: pragmatism; religious beliefs; religion; truth; faith

REFERENCES

- Bush, W. T. William James and Pan-Psychism. *Columbia Studies in the History of Ideas*. Vol. 2, 1925. S. 15-104
- Blum, Deborah. *Ghost Hunters: William James and the Search for Scientific Proof of Life After Death* (2006). Penguin Press, 215 s.
- Dzheims, V. (2000). *Prahmatyzm (Pragmatism)*, K.: Alternatyva. 144 s.
- Dzheims, U. (1997). *Volia k vere (The will to believe)*, M.: Respublika. 274 s.
- Dzheims, Uyliam. (1993). *Mnohoobraznye relyhyoznoho opyta (Variety of religious experience)*, M.: Nauka. 432 s.
- Dzhems, U. (1904) *Zavysymost verы ot voly y druhye opyty populiarnoi fylosofyy (Dependence of faith on the will and other experiences of popular philosophy)*, Per. s anl. SPb.: V.M. Pyrozhekov,. 167 s.
- Tatarkevych, V. (1999). *Istoriia filosofii (History of philosophy)*, T.3. Lviv: Svichado. 568s.
- Fokeev, F. V. (2003). *Pliuralystycheskaia hypoteza v prahmatyzme U. Dzheimsa (A pluralistic hypothesis in W. James's pragmatism)*, *Ystoriia fylosofyy*. № 10. S.121-139.

Надійшла до редакції: 12.10.2019 р.